www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Ankara Ermenileri: Meryem Ana Manastırı

(Surp Asdvadzadzin Vank / Սուրբ Աստուածածնի Վանք)

The Armenians of Ankara: The Surp Asdvadzadzin Monastery

(Surp Asdvadzadzin Vank / Սուրբ Աստուածածնի Վանք)

Nurdan Küçükhasaköylü*

Abstract: From the sixteenth century onwards, Ankara developed in parallel with its weaving sector that invigorated the economic life in the city; resulting in the growth of its Armenian population who acted as intermediaries to European merchants. Due to the activities of missionary priests in the eighteenth and nineteenth centuries, many families in the city converted to Catholicism, and the Armenians of Ankara were separated into Gregorians, Catholics and Protestants. The subject of this study is the Gregorian Armenian monastery mentioned by travelers. It served as a spiritual center due to Ankara's status as a holy place and was known by many different names: the Ankara Surp Asdvadzadzin (Holy Mother of God) Vank, Saint Marie and the Garmir Monastery (The Red Monastery)". It did not survive and has never been the subject of a monographic study. The Surp Asdvadzadzin Monastery was known to be still active in 1914, and it was the oldest Armenian monastery in Western and Central Anatolia. The core structures of the monastery are thought to have been built in the twelfth century, although there are no definitive data to confirm this. The main structures were erected or renovated around the mid-eighteenth century. The monastery was devoted to the Virgin Mary and built on the shores of the Çubuk River, which corresponds to today's Etlik district. The eighteenth and nineteenth century travelers emphasized that the structure was located in the suburbs, with agricultural activity and orchards around it. From 1915 onwards, it was turned into a "prison camp" for prisoners of war from World War I, and then burnt or demolished. Although nothing remains of the Surp Asdvadzadzin Monastery, its depictions in paintings and etchings give important information about the structure. With the help of sources like the Ottoman Archives of the Prime Ministry, missionary reports, travelers' accounts, Armenian sources, contemporary newspapers, paintings, etchings, photographs and postcards, this study not only examines structures that have disappeared, but also aims to present a well-rounded history of the city.

Structured Abstract: From the sixteenth century onwards, Ankara developed in parallel with its weaving sector that invigorated the economic life in the city; resulting in the growth of its Armenian population who acted as intermediaries to European merchants. Due to the activities of missionary priests in the eighteenth and nineteenth centuries, many families in the city converted to Catholicism, and the Armenians of Ankara were separated into Gregorians, Catholics and Protestants. As a result, their neighborhoods that housed

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Assoc. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Humanities, Department of Art History

ORCID 0000-0003-3351-5564

nkucukhasakoylu@anadolu.edu.tr

Cite as/ Atıf: Küçükhasaköylü, N. (2021). Ankara Ermenileri: Meryem Ana Manastırı. *Turkish Studies*, 16(7), 249-272. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.52506>

Received/Geliş: 31 August/Ağustos 2021

Accepted/Kabul: 27 December/Aralık 2021

Published/Yayın: 31 December/Aralık 2021

Checked by plagiarism software

CC BY-NC 4.0

churches, schools and businesses were structurally organized based on their respective denominations. The wealthy among the Armenians of Ankara were mostly Catholic families who lived in the city center, and kept contact with the Europeans, while the more cloistered and traditional Gregorians settled in the suburbs.

Living alongside Greeks in Kale (İç Kale) and Ulus, the wealthy Armenians mostly dealt in angora wool, woolen cloth and leather products. From the arrival of the railway in 1894 until the early twentieth century, this Greek and Armenian district was the most distinguished and wealthiest part of the city. Some of the wealthy merchant families built mansions and wine estates on their vineyards around Etlik and Keçiören.

According to missionary reports from 1824, the Armenians had seven churches and one monastery in Ankara. Vital Cuinet also mentioned that there were four Armenian Catholic churches, two Armenian Gregorian churches, two Catholic monasteries and one Gregorian monastery in the city in the 1890s. One of these churches had been described as “a tiny and dark Armenian Church in İç Kale” (Croix) by travelers since the sixteenth century, and did not survive. Other Armenian churches disappeared as well. After the great fire of 1917 and especially the Armenians’ deportation, all traces of their settlements and businesses were erased. Thus, the data on Armenian churches is very limited.

The subject of this study is the Gregorian Armenian monastery mentioned by travelers. It served as a spiritual center due to Ankara’s status as a holy place and was known by many different names: the Ankara Surp Asdvadzadzin (Holy Mother of God) Vank, Saint Marie and the Garmir Monastery (The Red Monastery)”. It did not survive and has never been the subject of a monographic study. The Surp Asdvadzadzin Monastery was known to be still active in 1914, and it was the oldest Armenian monastery in Western and Central Anatolia. The core structures of the monastery are thought to have been built in the twelfth century, although there are no definitive data to confirm this. The main structures were erected or renovated around the mid-eighteenth century.

The monastery was devoted to the Virgin Mary and built on the shores of the Çubuk River, which corresponds to today’s Etlik district. Many travelers, such as the soldier and diplomat, J. Macdonald Kinneir in 1813, have reported that the monastery housed many spolia, inscriptions, architraves, column heads and other architectural sculptures, and mentioned a Roman temple where Saint Paulus preached, located at the same spot. They also drew and published sketches of the architectural pieces.

Home to the Episcopacy of the Ankara Gregorians, the Surp Asdvadzadzin Monastery was renovated before 1860 and a school as well as a guesthouse for pilgrims were added in 1892. The main sanctuary had a narthex with seven niches and an octagonal round dome. Traveler accounts describe it as an ashlar structure that had three doors and an abscissa decorated with Kütahya tiles. Although the monastery was built in the mid-eighteenth century, it remained active with some additions until the early twentieth century. The eighteenth and nineteenth century travelers emphasized that the structure was located in the suburbs, with agricultural activity and orchards around it. Moreover, due to the monastery’s growth into a religious center, Yebisgobos Garabed put together a library of valuable manuscripts while he served there from 1677 to 1694, which was expanded by Hovannes Vartabet in the 1700s. From 1915 onwards, it was turned into a “prison camp” for prisoners of war from World War I, and then burnt or demolished. Although nothing remains of the Surp Asdvadzadzin Monastery, its depictions in paintings and etchings give important information about the structure.

There are very few extensive publications on the Armenians of Ankara. There are no studies of the Surp Asdvadzadzin Monastery or the Armenian churches, and the inconsistency of available information increases the significance of this study. With the help of sources like the Ottoman Archives of the Prime Ministry, missionary reports, travelers’ accounts, Armenian sources, contemporary newspapers, paintings, etchings, photographs and postcards, this study not only examines structures that have disappeared, but also aims to present a well-rounded history of the city.

Keywords: History of Ankara, Surp Asdvadzadzin Monastery, Armenians, Vank, church.

Öz: 16. yüzyıldan itibaren özellikle dokuma sektörüne bağlı olarak gelişen Ankara’da ekonomik yaşam canlanmış, buna bağlı olarak Avrupalı tüccarlara aracılık eden Ermenilerin nüfusu giderek artmıştır. 18. - 19. yüzyıllarda misyoner rahiplerin faaliyetleri sonucu şehirde çok sayıda aile Katolikliğe geçmiş ve Ankara Ermenileri Gregoryen, Katolik ve Protestan olarak ayrılmıştır. Bu çalışmanın konusunu, gezginlerin sıkça

bahsettiği Gregoryen Ermeni manastırı oluşturmaktadır. Şimdiye kadar hakkında monografik bir çalışma yapılmayan ve günümüze gelmeyen söz konusu manastır, “Ankara Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Vankı”, “Saint Marie”, “Garmir Manastır (Kırmızı Manastır)” gibi farklı isimlerle anılmış ve Ankara’nın kutsal bir yer olması nedeniyle önemli bir ruhani merkez olmuştur. 1914 yılında halen faaliyette olduğu bilinen Surp Asdvadzadzin’in Batı ve Orta Anadolu’nun en eski Ermeni manastırı olduğu vurgulanmıştır. Bu manastırın ilk nüvelerinin 12. yüzyılda olduğu tahmin edilse de bu konuda kesin bir veri yoktur. Asıl yapı topluluğu 18. yüzyıl ortalarında yapılmış veya yenilenmiştir. Meryem Ana’ya adanan ve Çubuk Çayı kıyısına yapılan manastır bugünkü Etlik semti civarına yapılmıştır. 18.-19. yüzyıl gezginleri, yapının şehir dışında olduğunu vurgulamış, çevresinde tarımla uğraşıldığından, meyve ağaçları yetiştirildiğinden söz etmişlerdir. 1915 tarihinden itibaren I. Dünya Savaşı esirlerinin toplandığı bir “esir kampı” haline getirilen yapı topluluğu, sonrasında yıkılmış veya yanmıştır. Surp Asdvadzadzin’den günümüze bir şey kalmamıştır fakat söz konusu manastıra yer veren resimler ve gravürler yapı hakkında önemli verilen sunmaktadır. Burada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, misyoner raporları, gezginlerin günlükleri, Ermeni kaynakları, dönem gazeteleri, resimler, gravürler, fotoğraflar, kartpostallar gibi kaynakların sunduklarıyla sadece aslında yok olmuş bir yapı topluluğu değerlendirilmemiş, çok yönlü bir şehir tarihinin okunması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ankara Tarihi, Surp Asdvadzadzin Manastırı, Ermeniler, Vank, kilise.

Giriş

Tarihi eskilere dayanan Ankara Ermenileri’nin nüfusu, Memlûk hâkimiyeti altına giren Kilikya’dan 14. yüzyıl sonu ve 15. yüzyıl başında gelen kitlelerle artmıştır (Terziyan, 1969, s. 308; Kévorkian ve Paboudjian, 2012, s. 212; Balancar, 2013, s. 6). Özellikle dokuma sektörüne bağlı olarak gelişmeye başlayan şehirde Ermeni ailelerin çoğu 17.-19. yüzyıllardaki misyoner rahiplerin faaliyetleri sonucu Katolikliğe geçmiş ve Ankara Ermenileri Gregoryen (Apostolik), Katolik ve Protestan olarak ayrılmıştır. Bu süreçte; kilise, okul ve ticaret alanlarının yer aldığı mahalleler mezheplere göre yapılmıştır (Aydın vd, 2005, s. 267). Ankara’nın varlıklı Ermenileri daha çok şehir merkezinde yaşayan ve Avrupalılarla iletişimde olan Katolik aileler olmuş; daha kapalı, geleneksel kalıpta olan Gregoryenler ise çoğunlukla şehir dışındaki bölgelerde konumlanmıştır. Rumlarla birlikte Kale (İç Kale) ve Ulus civarında yaşayan zengin Ermeniler genelde tiftik, sof ve deri ürünleri ticaretiyle uğraşmıştır. Demiryolunun geldiği 1894 tarihinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Ermeni ve Rumların yaşadığı bu bölge kentin en zengin ve seçkin bölgesi olmuştur. Ayrıca bazı varlıklı tüccar aileler Etlik, Çankaya ve Keçiören civarındaki bağlarında konak ve bağ evleri yaptırmıştır (Barkley, 2007, s. 91-92; Gökçe ve Özgönül, 1998, s. 269-287). Yirminci yüzyıl başında basılan misyoner kaynaklarına göre Ankara hem tahıl hem meyve bahçeleri, hem de Ankara keçisinden elde edilen tiftiğiyle meşhurdur (Manougian, 1911, s. 10).

Anadolu’ya gelen gezginler Ankara’da yaşayan Ermenilerin nüfusuna ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Ermeni asıllı Polonyalı Tıbir Simeon 1616’da Kudüs’ten ülkesine dönerken yaklaşık bir ay kaldığı Ankara’da ‘şehrin orta ve alt kısımlarında’ iki yüz kadar Ermeni konutunun olduğundan (Andreasyan, 2007, s. 191), 1701 yılı sonlarında Ankara’ya gelen Fransız gezgin Joseph Pitton de Tournefort 40.000 Türk, 4000-5000 kadar Ermeni’nin yaşadığından söz etmiştir (1718, s. 349). 1740’da İngiliz Richard Pococke ise 1500’ü Rum ve geri kalanının Ermeni olmak üzere şehirde toplam 10.000 kadar Hristiyan’ın yaşadığından bahsetmiştir (1745, s. 89). Bu gözleme göre yüzyıl başından ortasına kadar Ankara’da Ermeni nüfusu oldukça artmıştır. 1824’te basılan misyoner raporlarında Ankara’da yaklaşık 14.000 konuttan 1500’ünün Katolik Ermeni, 500’ünün Gregoryen Ermeni, 500’ünün Rum, 40-50 kadarının da Yahudi konutu olduğu belirtilmiştir (The missionary, 1824, s. 451). 1835 yılında Ankara’ya uğrayan Willim John Hamilton şehirde 9000 Türk, 1500 Katolik Ermeni, 300 Gregoryen Ermeni, 300 Rum evi olduğunu (1842, s. 419); 1837’de Baptistin Poujoulat ise 20.000 Türk, 3000 Katolik Ermeni, 700 Rum ve 500 Yahudi nüfusu olduğu bilgisine yer vermiştir (1852, s. 59). 1849’da Peter von Tschihatscheff 8.000 Katolik Ermeni, 1500 Rum ve 500 Gregoryen Ermeni olduğundan söz etmiştir (1867, s. 30). Söz konusu tüm bu verilerde -çevredeki bazı kasaba ve köylerin nüfusa dâhil edilip edilmediği açık

olmadığından dolayı- tutarsızlık izlense de Katolik Ermenilerin sayısının Gregoryen Ermenilere göre oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. 1859 yılında Andreas David Mordtmann, şehirde 2600 Katolik Ermeni, 300 Gregoryen Ermeni olduğunu belirtmiştir (1925, s. 380). Yine Fransız arkeolog Georges Perrot 1861’de zengin Ermeni evlerine sıkça ziyarete gittiğini anlatırken Katolik mezhebini kabul etmemiş Ankara Ermeni cemaatinin “az ve oldukça fakir olduğunu”, Katolik Ermenilerin ise 12.000 civarında olduğu bilgisini vermiştir (1864, s. 293, 327). Yirminci başında basılan misyoner kaynaklarına göre 50.000 nüfuslu Ankara’da 14.000 Katolik Ermeni; 4800 Gregoryen Ermeni; 4000 Ortodoks Rum; 2000 Yahudi ve yaklaşık 200 kadar Protestan vardır (Manougian, 1911, s. 10). Dolayısıyla bu sayıya Stanoz/Stanos gibi (İstanos / Zir / Yenikent) çevre yerleşimlerin de dâhil edildiği anlaşılmaktadır. 1915 için ise 15000-20000 kadar Katolik Ermeni ve 300-400 aile Gregoryen Ermeni olduğu belirtilir (Bryce vd, 2000, s. 399).

Ankara Ermenileri konusunda şimdiye kadar az sayıda kapsamlı yayın yapılmıştır. Şehirde bulunan Ermeni kiliseleri ile konumuz olan Meryem Ana Manastırı’na ilişkin ise ayrıntılı bir çalışma bulunmamaktadır. Burada; arşiv belgeleri, misyoner raporları, gezginlerin günlükleri, Ermeni kaynakları, dönem gazeteleri ile resimler, gravürler ve fotoğraflar üzerinden sınırlı verilerle aslında sadece yok olmuş bir kültür mirası değerlendirilmemiş, onun üzerinden çok yönlü bir şehir tarihinin okunması amaçlanmıştır.¹

Resim 1: Ankara Kalesi’nde bulunan Ermeni Kilisesi (Dernschwam çizimi) (Dernschwam, 1987, s. 252).

Ankara Ermenilerinin Dini Yapıları

Ankara Ermenilerinden ilk söz eden Alman gezgin Hans Dernschwam (1494-1568) 1555 yılında şehre geldiğinde (29 Mart 1555) kalede bulunan bir Ermeni kilisesini gezdiğini, kerpiçten yapılmış bu kilisenin uzunluğunun ve genişliğinin dörder adım geldiğini belirtmiştir. Kilisenin çizimlerini yapan Dernschwam (Resim 1), pencerenin birinin içine yerleştirilmiş cam gibi saydam bir mermerin güneşin yansımasıyla parladığını ve bunu görenlerin hayretle bakmasından söz etmiştir (1987, s. 252).²

Polonyalı Ermeni Simeon 1616’da, Celâlıler tarafından yıkılmış olan Ankara kiliselerinin halen tamir edilmekte olduğundan bahsetmiştir (Andreasyan, 2007, s. 191). 1701’de Tournefort kalede bulunan -Dernschwam’ın gezdiği- kiliseyi gezmiş ve “1200 yıl önce (5.-6. yüzyıldan kalma) Haç / Croix adı altında bir Ermeni kilisesi var, çok küçük ve karanlıktır, kısmen ışık alan cilâlı ve cam gibi parlayan büyük kare bir mermer parçasının olduğu bir pencere ile aydınlatılır, ancak içte donuktur ve sızan ışık biraz kırmızımsı ve akike çalar” şeklinde bilgi vererek, Ermenilerin -Meryem Ana Manastırı hariç- şehirde toplam yedi kilisesi olduğunu belirtmiştir (Tournefort, 1718, s. 343, 350). 1703’te Ankara’ya gelen Fransız Aubry de la Motraye ise Ermenilerin şehirde “5-6 kilisesi” olduğu bilgisini vermiştir (1723, s. 228).

¹Bu araştırma Anadolu Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalar Birimi tarafından desteklenmiştir.

²Konu hakkında ayrıca bkz. dipnot 15.

Pococke 1740'da, Ermenilerin üçte ikisinin Katolik mensubu olduğu, bunların dört, Gregoryenlerin ise üç kilisesi olduğu (toplam yedi Ermeni kilisesi) bilgisini verir. Bu Gregoryen kiliselerden birini (bir süre önce) yeniden inşa ederlerken yedi çocuğun bütün halde, bozulmamış cesetlerinin ortaya çıktığını, kendisinin de bunlardan birinin başını ve elini gördüğünü ve bunların Ankara piskoposu St. Clemens Ancyranus'un (öl. 303) acı çektiği zamanlarda şehit olan 12 çocuktan olduklarına inandıklarından söz etmiştir (1745, s. 89). Yine Perrot da 1861'de bu kilise hakkında "Ancyra Kalesi'nin içindeki Saint-Clément Kilisesi" (Surp Gıgmes / Surp Kleman) hakkında çok şey duymuştuk; Gregoryen Ermenilere aittir. Genellikle kapalı olan bu yere nihayet girmeyi başardık; bize yol gösteren görevli, on dört yıl önce (1847 civarı) Yozgatlı zengin Ermeni tüccar Hacı Ohan'ın desteğiyle restore edildiğini söyledi. Fakat restorasyon eskiden kalan tüm izlerini silmiş. Eski kiliseye ait sadece kubbe kalmıştır" bilgisini vermiştir (1872, s. 270).³

Pococke gibi, 1824 yılının misyoner raporlarında da Ankara'da yaşayan Ermenilerin 7 kilisesi ve 1 manastırı olduğu bilgisine yer verilir (The Missionary, 1824, s. 451).⁴ 1840 yılında William Francis Ainsworth daha önceki gezginlerin verilerinden yararlanarak -Meryem Ana Manastırı hariç- Gregoryen ve Katolik Ermenilerin toplam yedi kilisesi olduğunu fakat bunlardan sadece ikisinin (iki Katolik kilisesinin) faaliyette olduğunu (Kutsal Haç ve St. George / Sergius), Gregoryenlerin ise faaliyette olan kilisesinin olmadığını belirtmiştir (1842, s. 133). Vital Cuinet de 1890 civarında şehirde -Meryem Ana Manastırı ve iki Katolik Ermeni Manastırı hariç- 4 Ermeni Katolik kilisesi, 2 Ermeni Gregoryen kilisesi ve 1 Protestan Ermeni kilisesi olduğunu, dolayısıyla yine toplam yedi kilisenin varlığını onaylar (1892, s. 283).⁵ Ankara ve Stanos Ermenileri üzerine araştırma yapan Kasparyan da, şehirde Gregoryen Ermenilerin 3 kilise ve 1 manastırı olduğundan bahsetmiş, ayrıca Katolik Ermenilerin "iki güzel katedrali ve dört kilisesi" olduğuna değinmiştir (1971, s. 28). 1916 ve 1929 yangınlarında gerek ticaret alanları gerekse yerleşim yerlerinin yok olmasıyla birlikte Ermeni kiliseleri de zarar görmüş ve izler silinmiştir (Ankara'da büyük bir yangın, Akşam, 20.07.1929, s. 1; Esin, 2012, s. 22)⁶ Dolayısıyla söz konusu Ermeni kiliseleri hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır.

Eski Tapınak Üzerine

Ankara; Havarilerden Aziz Paulus'un (St. Paul) vaaz verdiği, ilk kiliseyi kurduğu ve MS 4.yüzyılda konseylerin yapıldığı yer olması açısından Hristiyanlık için önemli merkezlerden biri olmuştur. Aziz Paulus döneminde, MS 51'de Ana tanrıça Kibele'ye adanmış bir tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü ve burada 12. yüzyılda Gregoryen Meryem Ana Manastırı'nın ilk nüvelerinin kurulduğu tahmin edilmektedir (Schreiner, 1898, s.38; Gülekli, 1948, s.136; Kasparyan, 1971, s.

³Şehirdeki bazı yapıların özgün isimlerinin silinmiş olması mümkündür. Örneğin, Katolikleşme hareketleri sonrasında Ermeni Gregoryen kiliselerinin altısı Katolik mezhebine geçmiş ve şehirdeki en büyük Ermeni kilisesi olan Surp Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı Gregory) Kilisesi, Katolikliğin Ermeniler arasında kabul görmesinde büyük emeği olan Rahip Clement Galano'nın ismiyle anılmıştır (Kelleci, 2020, s. 338). Vincke haritasında görünen (Eyice, 1972, res.60) "Ermeni Kilisesi"nin de söz konusu Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi olması mümkündür. Diğer yandan burası Tournefort'un ve Pococke'un gezdiği, Eprigyan'ın kayaya oyulduğunu söylediği (Eprigyan, 1902, s. 211) -sonradan tamamıyla yenilenen- Kutsal Haç Kilisesi'nin yeri olmalıdır.

⁴Ankara Ermeni Kiliselerinden, -farklı dil ve yazılışlarla- isimlerini bildiklerimiz Surp Bedros (St. Pierre), Surp Pırgıç, Surp Boğos (St. Pavlus / St. Paul), Surp Stepanos, Surp Sarkis (St. Sergius / St. George), Surp Karasun Mangunk, Surp Hoki, Surp Nişan, Surp Krikor Lusavoriç ve Surp Kleman (Surp Gıgmes/Saint-Clément/Kutsal Haç)'dır (Tournefort, 1718, s. 343; Ainsworth, 1842, s. 133; Eprigyan, 1902, s. 211; Kévorkian ve Paboudjian, 1992, s. 208; Kelleci, 2020, s. 338, 350). Bunlardan Katolik Ermenilere geçen kiliselerin isimlerinin değiştirilmiş olabileceği ve/veya bazı kiliselerin de Ankara çevresindeki yerleşimlerden olması mümkündür.

⁵Cuinet, Meryem Ana Manastırı'ndan Gregoryen Erkek Manastırı olarak söz etmiş, iki Katolik Ermeni Manastırı'ndan birinin adının da "Kadınlar Manastırı /Anarat Hıgatyun / Rahibeler Manastırı" olduğunu belirtmiştir (1892, s. 283).

⁶Kevork Hancı, Katolik Ermeni cemaatinin bilinen en son rahibinin 1938 yılında Ankara'dan ayrılan Torbacıyan olduğunu, daha sonra ise Fransız kökenli rahiplerin görev yaptığını belirtmiştir. Ayrıca bugünkü Devlet Resim ve Heykel Müzesi'nin bulunduğu yerde küçük bir Katolik Ermeni Mezarlığı ile bir mezarlık kilisesi olduğundan söz etmiş ve 1947'de tasviye edilen mezarlıktaki kemiklerin Cebeci Asri Mezarlığı'na aktarıldığı bilgisini vermiştir (1995, s. 35).

17, 21; Barnett, 1974, s.136). Balyan da “dört bin yıla kadar eski yerleşimin olduğuna dair izlerin olduğu bu alanda bulunan eski bir tapınağın Hristiyanlık kabul edildikten sonra Aziz Boğos Arakel tarafından kiliseye çevrildiğinden” ve Meryem Ana’ya adandığından söz etmiştir (1914/ 2008, s. 31).

Manastırdan ilk bahseden gezginlerden Dernschwam 1555 Haziran’ında şunları dile getirmiştir:

“...Ankara’nın civarında aşağı yukarı yarım mil mesafede Meryemana Kilisesi denilen bir manastır daha var. Aslında bu eski, basit bir Rum kilisesi. Bu manastırda yarı cahil 4-5 Ermeni keşişi gördük. Özel bir kıyafetleri yok. Başlarında yuvarlak, siyah, papazlarınkine benzer bir takke var. Kendilerine mahsus hücreleri yok. Oturdıkları yer, bu memlekette âdet olduğu üzere kerpiçten yapılmış basit tavanlı bir kulübe. Serseri makulesi oldukları anlaşılıyor. Aralarından biri Fransa’da, İspanya’da ve diğer birçok memlekette bulunmuş. Hepsisi de kaşarlanmış herifler. Bunların bir de piskoposları var. Köylü çırağına benziyor. Manastırın yanında büyük bir Hristiyan mezarlığı var. Mezarlık vaktiyle çok bakımlıymış. Ama şimdi harap bir durumda. Eski saraylardan ve diğer büyük yapılardan alınıp getirilmiş mermer sütun ve taşlar var. Mezarlara dikilmiş bunlar. Üzerlerinde birçok yazılar, kitabeler gördük. Tarih 10 Haziran’dı...” (Dernschwam, 1987, s. 304).

Antik parçalardan bazılarının yazıtlarını not eden Dernschwam, kilise önünde de mermer parçaların olduğunu; ayrıca Ermeni Kilisesi içinde, galerinin her iki tarafında duvarlara yerleştirilmiş -küçük taşlar üzerine yazılmış- Ermenice kitabeler gördüğünü belirtmiştir. Yine, “...mezarlıkta 3 yerde 3 adet çok büyük, oyulmuş beyaz mermer bloku gördük. Her bir mermer bir arabanın zolukla taşıyacağı kadar ağır ve yekpare idi. Bunları buraya getirmek pek kolay olmamış herhalde. Çok büyük bir saraydan alınmış. Mermerlere hakkedilmiş bazı harfler okunabiliyor.” notunu düşmüştür (Dernschwam, 1987, s. 304-306).

Tournefort 1701’de, manastır civarında, “küçük Çubuk Nehri yakınlarındaki alanda antik mermerler, sütunlar, arşitravlar, kaideler ve başlıklar arasında” çok sayıda yazıt gördüğünden söz etmiş ve bunların bazılarının -Dernschwam’ın bahsettiği gibi- sonradan mezartaşı olarak kullanıldığını belirtmiştir. En dikkat çekici yazıtlardan birinin ise İmparator Marcus Aurelius’a ithaf edilmiş olduğundan dolayı yakındaki bir büstün ona ait olabileceğinden söz etmiştir (1718, s. 348). 1703’te Motraye de manastır çevresinde pek çok mimari parça, arşitrav, kabartma, büst ve sütun başlığı olduğuna değinmiştir (1730, s. 228). Aynı yıl Lucas da manastır yakınlarındaki bazı antik eserlerin yazıtlarının kopyalarını çıkarmıştır (1712, s. 388-390).

Ondokuzuncu yüzyıl gezginleri de manastır civarında Roma dönemi tapınağından kalma devşirme malzeme, kitabe, arşitrav, sütun başlığı ve diğer bazı mimari plastik parçaların yer aldığına değinmiş ve zaman zaman bunların çizimlerini yaparak yayınlamışlardır. Söz konusu gezginlerden örneğin J. Macdonald Kinneir 1813’te gezdiği manastırın mezarlık kısmında antik mermerler, kaideler ve sütun parçaları gördüğünü (1818, s. 73); Josiah Conder 1830’da manastır zemininin antik kalıntılarla dolu olduğunu dile getirmiştir (1830, s. 341-342). 1915’te de John Still:

“...avlude sıkça ziyaret ettiğimiz birkaç ilginç antik dönem kalıntıları vardı: kaldırım taşlarından birinin üzerinde Grekçe bir yazıt; birkaç başrahibin oyulmuş mezar taşları..., kıvrık saçlı ve sakallı bir adam veya tanrının çok büyük bir başı Jüpiter’in başı olabilirdi ve muhtemelen Angora’nın eski Roma tapınaklarından birinden gelmiş olabilir; ...Wank’ın kendisi daha eski bir dini kuruluşun bulunduğu yerde duruyordu. İçinde yaşadığımız binalar bir asırdan daha eskiydi, ancak kilise çok daha eski görünüyordu...”

notlarını paylaşmıştır (1920, s. 74). 1945 yılında manastırın yanındaki mezarlığı gören Fıratlı da, burada yılanlı bir büst görmüş ve bunu Zeus ya da Asklepios’un yerel bir örneği olarak yorumlamıştır (Barnett, 1974, s. 140-141).

Resim 2: Ankara, Meryem Ana Manastırı'nın genel görünümü ve önünde mezarlık alanı, 1887 (İşcen, 2012).

Meryem Ana Manastırı

Batı ve Orta Anadolu'nun en eski Ermeni manastırı olarak anılan; "Ankara Surp Asdvadzadzin Vankı", "Saint Marie / St. Mary", "Meryem Ana Manastırı", "Garmir Vank (Kırmızı Manastır)", "Kızıl Manastır", "Vank Manastırı",⁷ "Vank", 'St. Paul Manastırı' gibi farklı isimlerle anılan bu yapı topluluğu, Ankara'nın kutsal bir yer olması nedeniyle önemli bir ruhani merkez haline gelmiştir (Darkot, 1978, s. 446) (Resim 2).⁸ 1914 yılında halen faaliyette olan Surp Asdvadzadzin'in (Սուրբ Աստուածածին / Meryem Ana) ilk nüvelerinin 12. yüzyılda oluştuğu tahmin edilse de bu konuda kesin bir veri yoktur. Mamboury 1933 tarihli eserinde buradan 12. yüzyıldan kalma manastır olarak söz etmiştir (1933, s. 142). 14.-15. yüzyıllarda Ankara ve çevresindeki (Sivrihisar, Kırşehir...) Gregoryenlerin piskoposluk merkezi olan manastır bazı eklemelerle 20. yüzyıl başına kadar faaliyet göstermiştir (Darkot, 1978, s. 446; Kévorkian ve Paboudjian, 2012, s. 496). Manastırın bilinen en eski kaydı 1439'a kadar iner. Yaygın bir düşünce ise 1469 yılında Ermeni Nerses tarafından kurulduğudur (Eprigyan, 1902, s. 212; Balyan, 1914/2008, s. 307). Ayrıca manastırdaki bir iç kapıda da 1486 yılında yapılmış bir onarıma dair kitabe olduğundan söz edilmektedir (Balyan, 1914/2008, s. 33).

Polonyalı Ermeni asıllı Simeon 1616 yılında manastırdan "kârgir, büyük ve kubbeli manastırda bir başrahip ile üç keşişin yaşadığı yer" olarak bahsetmiştir (Andreasyan, 2007, s. 191). 1740 yılında Pococke Ermeni kilisesine ait bu büyük manastırın kentin kuzeyinde ve bir mil uzaklıkta olduğunu, burada Ancyra'nın 'başpiskoposları ve yardımcı piskoposlarının' oturduklarından söz etmiştir (1745, s. 89). Conder'ın eserinde de; başpiskoposun ikamet ettiği

⁷Vank (Վանք) kelimesinin Ermenicede manastır anlamına gelmesine rağmen bu yapı topluluğu Müslüman kesim arasında 'Vank Manastırı' olarak anılmıştır. Bu çalışmada kullanılmış olan, Türkçe dilinde yapılmış araştırmaların çoğunda ise Vank ya da Vank Manastırı olarak geçmektedir.

⁸Arşiv belgelerinde "Meryem Ana Manastırı" olarak anılmıştır (BEO, 3260/244428, BOA; BEO, 4327/324497, BOA; BEO, 1697/127266, BOA). 1840 yılında şehre gelen Ainsworth ise Aziz Paul'un vaaz verdiği yer olarak bilinmesinden dolayı olmalıdır ki manastır 'St. Paul Manastırı' olarak tanımlamıştır (1842, s. 135).

manastırın zengin bir şekilde donatıldığı belirtilir (1830, s. 341-342). Bir efsaneye göre manastır başlangıçta Rumların yeriiken, daha sonra Ermenilere ‘biraz şarap ve biraz da kuru balık’ karşılığında verilmiştir. Perrot’nun anlattığı hikâyeye göre ise sarhoş bir Rum piskopos, birlikte içki içtiği Ermeni piskoposa bir bardak şarap karşılığında burayı devretmiştir (Perrot, 1872, s. 270; Mongeri, 1898, s. 236; Bornovalı, 2016, s. 152).

Resim 3: Yirminci yüzyıl başı Ankara, önde Sarıkışla, sağ arkada Meryem Ana Manastırı (Editör: Moughamian Frères) (Cumhuriyetin Başkenti, t.y.).

Manastır Kütüphanesi

Manastırın önemli bir dini merkez haline gelmesi nedeniyle -1677-1694 arasında görev yapan- Yebisgobos Garabed, değerli elyazmaların yer aldığı bir kütüphane oluşturmuş ve 18. yüzyılda Hovannes Vartabet bu arşivi genişletmiştir. Orta Çağ’dan kalma üç yüz kadar Ermenice elyazmanın da bulunduğu zengin kütüphanenin bir kısmının Kilikya’dan göçlerle geldiğinden söz edilir. Balyan, konuyla ilgili olarak “Vartabet kendi elyazma çalışmalarını 1726-1727’de, piskopos olacak olan Movses Vartabet’e bizzat vermiştir. Söz konusu yazmalar bakımsızlıktan harap veya kaybolmuşlardır. Kalanların bir kısmını (1905 civarında) son idarecilerden Papken Yebiskobos Güleseryan büyük bir özenle saklamaya çalışmıştır” şeklinde bilgi vermiştir (1914/2008, s. 32). Bu koleksiyonun 1915’te Ankara’da bir bakanlık binasında muhafaza edilmek üzere alındığı belirtilir (Kévorkian ve Paboudjian, 1992, s. 212). Yine 1915’te Still manastırı anlatırken “avlunun doğu tarafında kilitli ve mühürlenmiş bir kilise vardı. Pencerelelerinden orada bir miktar kitabın saklandığını görebiliyorduk.” demektedir (1920, s. 72). Dolayısıyla kütüphane koleksiyonunun -en azından bir kısmının- 1915’te hala orada olduğunu anlaşılr.

Bir diğer değinilmesi gereken konu da Ankara Ermenilerinin çoğunun Türkçe konuştuğu ve Ermeni harfli Türkçe yazdığıdır. 1616’da Simeon manastırdaki Ermenilerin Türkçe konuştuklarını belirtmiştir (Andreasyan, 2007, s. 191). 1823 yılında Barker da Ermeni manastırını ziyaret ettiğinde oradakilerin kendisinden Ermeni harfleriyle Türkçe yazılmış kutsal kitap istediklerini belirtmiştir (1824, s. 82). 1861’de Perrot ve daha sonrasında da çok sayıda gezgin ve araştırmacının notlarında Ankara Ermenilerinin Ermenice karakterlerle Türkçe okuma yazma öğrendiklerinden ve Türkçe konuştuklarından söz edilmiştir (Perrot, 1864, s. 315; Kasparyan, 1971, s. 6; Bryce vd, 2000, s. 399).

“Yarı Çiftlik, Yarı Kale”

Yukarıda adı geçen ve 1915’te Ankara’da tutsak olarak bulunan İngiliz John Still Meryem Ana Manastırı’na ilk gelişini şu sözlerle aktarmıştır:

“Bir dönemin bakımsız sokaklarından geçtik, kasabanın yaklaşık bir mil dışarısına vardık. Bir köprüyü, dut ağaçlarını geçtik, etrafı yüksek duvarla çevrili bir grup binaya çıkan yokuşun dibinde arabalar durdu. Küçük, alçak, demir kaplı kapının süngüsü bir nöbetçi tarafından açıldı. Oradan geçtik, kemerli bir geçidin altından yürüyüp, yıldızlı gökyüzüne karşı siyah binalarla çevrili bir avludan çıktık...Wank bir Ermeni manastırıydı, yarı çiftlik, yarı kaleydi... Güney penceresinin altında, görünüşe göre geceleri manastır sürüleri için ağıl olarak kullanılan geniş bir kapının açıldığı ikinci bir avlu vardı ve bunun altında da yine muhtemelen sığırlar için ağıl olarak kullanılan üçüncü bir avlu vardı. Tüm bina ve avlu grubu yüksek bir duvarla çevriliydi” (1920, s. 69-70, 73).

Still’in anlattıkları ve ‘kale-çiftlik’ tanımlaması 1915’te boşaltılmış olan yapı topluluğunun daha önceki kullanımına ilişkin önemli verilerdir.⁹ Diğer yandan yaklaşık 3.000 dönüm kadar ekilebilir arazileri olan manastırın çevresinde üzüm bağlarının, sebze ve meyve bahçelerinin olduğu, “önünden balık dolu bir derenin aktığı” na (Çubuk Çayı) değinilir (Balyan, 1914/2008, s. 31, 33; Andreasyan, 2007, s. 191). Amerikan misyoner Henry van J. Lennep 1864’te çevredeki tarlalardan, dereden, “kamp kurmuş tiftik yıkamakla meşgul” insanlardan ve de bahçelerden söz etmiştir (1870, s. 181). Ayrıca Balyan Meryem Ana Manastırı için “şehrin kuzey tarafında, yaklaşık yarım saat uzaklıkta, tarlanın ortasından geçen bir nehrin kenarına çok güzel bir konumda inşa edilmiştir” demektedir (1914/2008, s. 31).

Diğer yandan Ermeni halkı için Garmir Vank; her yıl bayramda, Ağustos ayının ortasında, şehir ve çevre köylerdeki tüm Ermenilerin buluşup yetiştirdikleri yeni üzüm mahsüllerinin tadıldığı kutsal buluşma yeridir (Kasparyan, 1971, s. 21). Bu konuda Kasparyan’ın anılardan derledikleri şöyledir: “Üzümleri kutsama günü, yerli Ermeniler manastıra hediye olarak seçtikleri üzüm sepetlerini getirirler. Birkaç aile, manastır çevresinde en az üç gün Chebouksoyou Nehri (Çubuk Çayı) tarafında tarlalarda kamp kurarlardı. Çoğunlukla madagh hazırlanırdı ve şölene katılan herkese dağıtılırdı. (Madagh, kurbanlık hayvanların haşlanmış etidir).” (1971, s. 21).

Kilise ve Onarımlar

Manastırda Meryem Ana’ya adanan kilisenin, dairesel planlı ve kubbeli bir nartekse sahip olduğu fotoğraflarından ve de gezginlerin notlarından anlaşılmaktadır (Resim 2, 4-5). Eylül 1705’te Lucas, “Ermenilerin başpiskoposunun oturduğu, Ankara’ya bir mil uzaklıktaki manastırdayım. Kilisesi en güzel kiliselerden biri; kesme taştan yapılmış, kubbesi yüksek ve özenle işlenmiş...” şeklinde söz etmiştir (1712, s. 136). 1864’te Lennep ise: “...bahçelerin sonunda, nazik bir tepenin üzerinde Ermeni manastırı duruyor. Kilise güneydoğu açısını kaplar ve sekizgen formda çok eski bir yapıdır, esas olarak tuğladan inşa edilmiştir ve çok fazla onarıma ihtiyacı vardır. Çift kapıyla girdiğimiz manastır halkı oldukça medeni ve duvarları tamamen mavi çinilerle kaplı kilisenin içini bize gösterdiler” sözleriyle kiliseyi anlatmıştır (1870, s. 181). 29 Nisan 1897’de manastıra ziyaret eden Mongeri, dairesel planlı kilisenin iki kenarında altı tane dairesel şapel olduğunu (1898, s. 236); 1905’de Baedeker, Eski tapınağın üzerine eklemeler yapılarak kullanılan kilisenin 7 nişli, 8 köşeli ve kubbeli narteksi olduğunu belirtmiştir (1905, s. 164). Tüm bu verilere ve fotoğraflarına bakıldığında eski kilisenin dıştan sekizgen ve içten dairesel planlı, kubbeli narteksi ile iki kenarında üçer şapel olduğu anlaşılır (Resim 4).

⁹ Meryem Ana Manastırı’nın 1914 civarındaki kullanımına ilişkin için ayrıca bkz. BEO, 4325/324370, BOA.

Gezginlerin notlarında genellikle asıl yapı topluluğunun 1758 yılında yenilendiği ve bu sırada apsisinin (horan) Kütahya çinileriyle süslendiği geçmektedir. 1835 yılında Ankara’da bulunan Hamilton “kiliseleri temizdi ve Kütahya’dan renkli çinilerle ve altın yaldızlı resimleriyle oldukça cömertçe dekore edilmişti” demektir (1842, s. 424). 1897’de Mongeri ise, yerden 1.20 m kadar yukarıda olan sunağın mavi beyaz Kütahya çinileriyle kaplı olduğunu, duvarlarla yer döşemesinin aynı şekilde dekore edildiğini ve de bir çininin üzerinde 1174 tarihinin olduğundan söz etmiştir. Mongeri 1174’ün 1758’e denk geldiğini söyleyerek çinilerin imal tarihini belirtmiştir (1898, s. 236). Aslında 1760-1761 yıllarına denk gelen tarih konusunda Bornovalı, Mongeri’nin bu bilgiyi aktaran rahibin hatasını düzeltmeden ya da kendisinin hatalı çevirerek kaydetmiş olabileceğini belirtmiştir (2016, s. 152). Mongeri’nin sunduğu 1174 (1760-1761) imal tarihine bakılırsa 1760-1761 sonrasında manastırda bir yenilenme olduğu anlaşılır. Diğer yandan Eprigyan 1902 tarihli yayınında, apsis duvarının ve zemininin 1758 tarihli Kütahya çinileriyle donatıldığını tekrar etmiş fakat farklı olarak bu tarihin kilisedeki sütunlardan birinin üzerinde yazdığını belirtmiştir. Daha sonra yayımlanan eserlerde de, apsis duvarı ve zemininin 1758 yılında Kütahya çinileri ile kaplandığı -Eprigyan’dan alınarak- sıkça tekrar edilmiştir (Balyan, 1914/2008, s. 31; Kévorkian ve Paboudjian, 1992, s. 208).¹⁰ Güleklî ise kaynağını belirtmeden manastırın 1759 yılında yapıldığından söz etmiştir (1948, s. 136).

Perrot 1861’de; -söz konusu 1760-1761’deki yenilenmeden bir asır sonra- çiniler hakkında şunları söyler:

“kubbeyi kaplayan resimlerin neredeyse tamamı silinmiş, çoğu yerde tuğlayı görüyoruz, duvarlar ise tamamen mavi beyaz çinilerle kaplı ve çok mutlu bir etkiye sahip. Bu çiniler din adamlarının söylediğine göre birçoğu geçen yüzyılın sonlarına doğru Kütahya’da bu manastır için üretildi. Sunağın dekorasyonu, kubbeden sarkan gümüş kandiller, hepsi oldukça zengindir.” (1872, s. 270).

Perrot’un gözlemi, kilisenin kubbesinde kısmen de olsa daha eskiye dayanan bazı resimlerin olduğunu gösterir. Ayrıca, “kiliseye bağlı olan, dört-beş din adamının (vartabed) ikametgâhı olarak hizmet veren büyük binalar”ın olduğundan da bahsetmiştir (1872, s. 270). Bu bilgiye göre 1860’larda kilise bitişğinde ek yapılar kullanımdadır ve 1887’de çekilmiş bir fotoğrafta da görülmektedir (Resim 5). Söz konusu ek binaların 1760’lardaki onarım sırasında yapıp yapılmadığı net değildir. Güleklî tarafından bahsedilen 1860 onarımına ilişkin ise şimdilik bir veri yoktur (1948, s. 136). Perrot da 1861’de, yeni yapılmış bir onarıma dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Manastır topluluğunda diğer bir önemli değişim 1890’lı yıllarda olmuştur. 1892’de hac ziyareti yapanlar için misafirhane ve sonrasında da okul ve/veya yetimhane yapılmıştır (Balyan, 1914/2008, s. 31). Bu yıllarda manastırın genişletilmesi çabasının bir kanıtı da 1895 sonrası kilise içine ‘dört odalı mektep inşası teşebbüsünde’ bulunulmasıdır.¹¹ Yirminci yüzyıl başı için Balyan, söz konusu (30-35 odalı) misafirhane ve diğer ek binalardan bahsederken ‘eski moda’ ve tadilata ihtiyaçları olduklarını belirtmiş ve binaların bitmediğini, kusurlu/eksik kaldığını vurgulamıştır. Ayrıca doğusuna yapılan eklerle eski kilisenin değiştiğini fakat yine de özelliğini koruduğunu belirtmiştir (1914/2008, s. 31). Perrot ise bu kiliseden ‘sekizgen planlı, narteksi bir kubbe ile örtülü olan yapı dairesel nişlerle çevrili’ olarak bahsederken planını Roma’daki Porta Maggiore yakınında kalıntıları olan Minerva Medica’ya benzetmiştir. Bu nedenle -diğer gezginler gibi- eski bir tapınağın üzerine inşa edilmiş olabileceği görüşünü güçlendirmiştir (1872, s. 270).¹²

¹⁰1970’lerde Carshwell buradaki çinilerden bazılarının Ankara Etnografya Müzesi deposunda olduğu bilgisini edinmiş, fakat yaptığı araştırmalar sonucunda herhangi bir parça bulamamıştır (Carswell, 1972, s. 15).

¹¹Bu girişim sonucunda Osmanlı Hükümetince ruhsatsız okul yapılamayacağı kararı alınmıştır: (DH.TMIK.M., 48/46, BOA).

¹² Minerva Medica Tapınağı olarak adlandırılan bu yapı aslında öncesinde bir Roma nymphaeumudur (Temple of Minerva, t.y.). Perrot tarafından her ikisinin de planının çokgen olması ve etrafında dairesel şapellerin yer alması nedeniyle benzetilmiş olmalıdır.

Resim 4: Ankara, Meryem Ana Manastırı Kilisesi görünümü, 1887. (Resim 2’den ayrıntı)

Resim 5: Ankara, Meryem Ana Manastırı Kilisesi görünümü, 1887. (Resim 2’den ayrıntı)

Still 1915’te, manastır halkından hiç kimsenin kalmadığı zamanları, kendi tutsak günlerini şu sözlerle aktarmıştır:

“... Oldukça rahat bir odanın üç yanını çevreleyen bir divan, bir küvet ve Ermeni Kilisesi’nin çeşitli ileri gelenlerinin bazı çerçeveli fotoğrafları, lambalar ve soba vardı. ...tek penceremiz olan o loş camdan savaşa ve dış dünyaya bir kez daha bakmaya başladık... Dördümüzün uyumak zorunda kaldığı büyük, ortadaki oturma odasına ek olarak aynı katta üç küçük yatak odası, bir mutfak, bir tuvalet ve banyonun olduğu küçük bir oda vardı... Subaylara ait olduğu belirtilen bir dizi oda vardı ve avlu belki otuz metre kareydi. Avlunun doğu tarafında kilitli ve mühürlenmiş bir kilise vardı... Kuzeyde iki katlı başka manastır binaları vardı. Üst kata çıkmamıza izin verilmedi, ama adamların zemin kattaki mutfağı kullanmalarına izin verildi... Batı tarafı birkaç baraka ve yüksek bir duvar, güney tarafı ise hem memurların hem de erkeklerin işgal ettiği odaları kaplıyordu. Bunların hepsi iki katlı binalardı. Wank, zeminin güneye doğru düştüğü bir tepenin yamacına inşa edildiğinden, subayların daireleri güneş ışığı almıyordu, çünkü bu yöne bakan tek pencereleri merdivenlerin başındaki sahanlıktı. Oradan, dik tepesini örten ve büyük bir başıboş kale ile taçlandırılan Angora kasabasını görebiliyorduk... Wank’ın kendisi daha eski bir dini vakfın bulunduğu yerde duruyordu. İçinde yaşadığımız binalar bir asırdan daha eskiydi, ancak kilise çok daha eski görünüyordu...” (1920, s. 70-74).

Still'in anlattıklarına bakılırsa manastırdaki yapıların genelde iki katlı olduğu ve yüksek duvarlarla çevrili olduğu anlaşılır. Söz konusu yapılar manastırın fotoğraflarında da görülmektedir (Resim 6) fakat bazı yapıların iki kattan daha yüksek yapıldığı veya yüksek bir zemin üzerine iki kat olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Belli belirsiz dehlizlerin / tonozlu giriş ve geçitlerinin olduğu da görülür. Balyan 'önünde nehir ve etrafında sayısız bahçeler olan' manastırın üç dış kapısı olduğunu ve bunlardan ikisinin ibadete gelenler, birinin de işçiler ve hayvanlar için kullanıldığını belirtmiştir (1914/2009, s. 31).

Resim 6: Yirminci yüzyıl başında Ankara Meryem Ana Manastırı (Resim 4'ten ayrıntı).

Mongeri'nin 29 Nisan 1897'de kilisenin içi hakkında verdiği bilgiler de önemlidir: Mongeri kilise içinde İtalyan tabloları görmüş ve bu konuda papaza Katolik misyonerle ilgili bu resimlerin neden orada olduğunu sormuştur. Kendisine 'geçen yüzyılın sonundan kalma' olan (18. yüzyıl sonu) bu eserlerin Ermeni bir papazın Roma'ya giderek aldığı bilgisi verilmiştir. Yine "Yan Şapel" de bulunan Meryem ve Çocuk tablosundan söz ederken de üzerinde "Vera effigie della madre santissima di misericordia che porta sempre nelle sue missioni il R. Signor d. Bartolomeo Maria Dottor del Monte Missionario Apostolico, Roma 1774" (Misyoner Rahip Doktor Bay Bartolomeo Maria del Monte'nin hep beraberinde götürdüğü, Merhamet'in annesinin gerçek sureti, Roma 1774) yazdığını belirtmiştir (Mongeri, 1898, s. 236; Bornovalı, 2016, s. 152-153).¹³ Ayrıca; "Kilisede gümüş kakmalı siyah ahşap şamdanlara, cama boyalı çok güzel bir Meryem Ana'ya, dallar ve puttolarla süslü mermer vaftiz teknesine hayran bakıyorum. Kubbenin bir tarafına fosforlu bir taş kakılmış. İnançlılar saygıyla bakıyorlar. Papaz bana dürbünle gösteriyor." sözleriyle de kilisenin iç dekorasyonu hakkında önemli bilgiler aktarmıştır (Mongeri, 1898, s. 236; Bornovalı, 2016, s.152-153).¹⁴

Manastır Mezarlığı ve Avrupalı Tüccarlar

Ankara yüzyıllar boyu Avrupa'ya, özellikle İngiltere'ye ihraç edilen tiftik ve sof ticaretinin merkezi olması nedeniyle çok sayıda yabancı tüccarın yaşadığı bir şehir olmuş ve bu tüccarlardan bazıları öldüğünde Meryem Ana Manastırı yanındaki mezarlığa gömülmüştür (Barnett, 1974, s.

¹³Bartolomeo Maria Dal Monte (1726-1778) Bologna'lı İtalyan bir papazdır. Bologna'da bulunan Aziz Petronius Bazilikası'ndaki bir şapelde gömülmüştür (Bartolomeo, t.y.; Bartolomeo, 1995).

¹⁴Bornovalı, bu taşın ufak bir pencereyi kapatan, yarı şeffaf dokulu bir taş olduğunu, bu nedenle ışıltı izlenimi verdiğinden söz ederek Hamilton'un *alabastr* (su mermeri) değerlendirmesini hatırlatmıştır (2016: 153). Hamilton'un tanımı *a yellow transparent alabaster* (sarı şeffaf bir kaymaktaşı / su mermeri) şeklindedir (1842: 425). Benzer bir tanımlamayı (*transparent piece of alabaster of a yellowish colour*) -kaledeki Rum kilisesindeki parça için- Pococke yapmış, fakat Meryem Ana Manastırı'ndakinin aynı türden daha iyi bir parça olduğunu belirtmiştir (1745: 89). Daha önce Lucas'ın, halkın mucizevi anlamlar yüklediği, içindeki parlak bir taştan bahsettiği kilise de -yine Pococke'un bahsettiği-kaledeki Rum Kilisesi olmalıdır (Lucas, 1712: 140).

135-141).¹⁵ Örneğin 1701 yılında Tournafort Meryem Ana Manastırı'ndan söz ederken, bazı antik dönem eserlerin mezar taşı olarak kullanıldığını ve kilise bahçesinde bulunan 17. yüzyıl ortalarına ait "1660 yılında 23 yaşında ölen Londralı tüccar Acidwall Farrington'un oğlu İngiliz Samuel Farrington, 22 Haziran 1668'de 35 yaşında ölen İskoç John Roos' gibi Ankara'da ticaret yapan Avrupalıların mezar taşlarından bahsetmiştir (1718, s. 348-349).

1864'te Amerikan misyoner Henry van J. Lennep de; manastır yanındaki -mermer lahit kapağı, sütun parçası gibi antik tapınağın kalıntılarından yapılmış olan- Avrupalıların mezarlarından söz etmiştir. Lennep'in belirttiği isimler arasında; '1756'da ölen bir İngiliz tüccarın karısı Joanna Dunscoth Addlevett, 1703'te ölen İngiliz tüccar Henry Dain (Henrico Davie / Davies), 1693'te ölen Hollandalı tüccar Peter de Lignelle, 1679'da ölen Hollandalı tüccar Theodore Lecker, 1684'te ölen İngiliz tüccar William Black, 1704'te ölen Hollandalı tüccar Paul Malbranch Leidensortus, 1757'de ölen John Justinus L.'nin karısı Jane Maria Leidstar,¹⁶ 1757'de ölen Fransız tüccar Erancis Eoboli, 1779'da ölen Fransız tüccar Joseph Guieu, 1768'de ölen Fransız rahip D. Lewis Rossi, 1737'de ölen Fransız tüccar Bartholomew Edward Glavanychius, 1792'de ölen Venedikli tüccar Anthony Joseph Santi, 1757'de ölen Fransız tüccar Leonard Poha Barbier' vardır (1870, s. 181-182). Ayrıca başka yayınlarda manastır mezarlığına gömülmüş olan Bayan Van Lennep ve 1774'te ölen (başka bir) Mr. Black'den de söz edilir (Schreiner, 1898, s. 143). Bu kişi 1837 yılında mezarlığı gören Ainsworth'un bahsettiği İngiliz tüccar Edward Black olmalıdır (1842, s. 135).

Lennep bahsettiği isimlerin 'Levant'da ve de hatta Avrupa'da' iyi bilinen aileler arasında olduğunu (1870, s. 182), Barnett de, bunlardan William Black, Henry Dain, Theodore Lecker ve Joseph Guieu'nun; 18. yüzyıl ortalarında kurulan -İzmir üzerinden Avrupa'ya Ankara tiftiğini ve eğrilmiş iplikleri ulaştıran- *Levant Trading Company* için çalışan kişiler olduğunu belirtmiştir (1974, s. 141).¹⁷ 16. yüzyıldan itibaren tiftik ve sof ticaretinin gelişmesi ve Ankara'da şirketlerin artmasıyla (İngiliz, İskoç, Danimarkalı, Hollandalı, İtalyan ya da Fransız...) sayıları çoğalan tüccarların -uzun yıllar farklı bir ülkede yaşamalarından dolayı- hayatlarının zorlu olduğundan ve birçoğunun Rum eşlerle evlendiklerinden söz edilmiştir (Schreiner, 1898, s. 143).

Lennep, "manastırın avlularında yatan çok sayıda antik mermer ve sütun parçası gördük, mezarlık manastırın dışında, açık alanda; kilisede mezar yok. Binaya en yakın anıtlar Ermenice, Rumca ve Osmanlıca yazılıdır. Arada boş alan var ve onun arkasında da düzensiz bir sıra halinde eski Avrupalı sakinlerin mezarları var" şeklinde mezarlığın Avrupalılar kısmının ayrıldığını belirtir (Lennep, 1870, s. 181). Söz konusu Avrupalıların mezarlığından ve gezginlerin notlarından anlaşıldığı gibi manastır farklı amaçlarla olsa da çok sayıda tüccarın uğrak yeri olmuştur. 1703'te Motraye,

"...bizzat ziyaret ettiğim, -ödeme almaya gittiğim- Ermeni başpiskoposunun makamı Meryem Ana namındaki manastırı, memlekette gördüklerimin en iyisi idi. Manastırda rastladığım Sinop'a gidecek olan yerli iki tacirden biri Fransızca konuşuyordu ve ona şehirle ilgili çeşitli sorular sordum... Sinoplu bu Ermeni tacirlerin refakati ile daha sonra Sinop'a gittim. Yukarıda bahsettiğim yazılı kitabelerin bir kısmını da orada istinsah ettim."

şeklindeki anlatımıyla bu mekânın; gezginleri, yerli ve Avrupalı tüccarları buluşturduğunun bir örneğini verir (1730, s. 228).

¹⁵ Bu konuda, 1583 yılında Kraliçe Elizabeth'in 12 tüccar göndermesi ve ardından 1624'te ipek ve tiftik ticareti yapmak için iki şirketin Ankara'da açılması ilk girişimlerdendir (Viquesnel, 1868, s. 278; Kasparyan, 1971, s. 17; Barnett, 1974, s. 135-141).

¹⁶ Bu kişi Henry Lennep'in akrabasıdır (Lennep, t.y.). Ayrıca bkz. dipnot 20.

¹⁷ Barnett 1974 tarihli yayınında, 1684'te ölen İngiliz tüccar William Black ve 6 Nisan 1703'te 47 yaşında ölen Henrico Davie'nin taşlarının güvenli bir yere götürüldüğünden bahseder (1974, s. 141).

Yirminci yüzyıl başında Sir Edwin Pears, Türkiye Eski Eserler Dairesi'ne, Avrupa'nın ilgisini çeken bu mezarlığın ve de anıtların korunması önerisinde bulunulduğunu fakat bir sonuca ulaşamadığı belirtmiştir. Ayrıca, 1911'de, Ankara'da hiçbir İngiliz'in ikamet etmediğini fakat evlerinde atalarından kalan İngilizce kitapları göstermekten gurur duyan bazı Rum ailelerin olduğunu (muhtemelen İngiliz veya İskoçlarla evlenmiş olan Rumların çocukları), “bunların aralarında belki de Farrington ya da Davies'in çocukları vardı” yorumunu yapmıştır (Pears, 1911, s. 264; Barnett, 1974, s. 141).

Lennepe 1864 yılında, “Avrupalı tüccarlar tarafından kullanılan evler hala ayakta; çok genişlerdi, bunların alt kısmında -işçiler için ayrı bir girişi ve de avlusu olan- tiftik ihracatına hazırlanılan depolar veya tonozlu odalar vardı... Asıl benim atalarımın birinin sahibi olduğu böyle bir evi ziyaret ettim. İssız salonunda, katlarında ve koridorlarında ilgiyle dolaştım... 19 Ocak 1779 tarihli bir iç odada buldum ve altına kendi adımları ve o günkü tarihi yazdım... Burası eski Leidstar (Leystar) eviydi ve benim, adı Leonardi olan rehberim de yarım asırdır burada hekimlik yapan bir beyefendiydi ki¹⁸ bu Avrupalı ailelerin son soyundan geliyordu...” (1870, s. 178-179) notlarına yer vermiştir.¹⁹

Lennepe'nin ziyaret ettiği söz konusu ev yukarıda adı geçen John Justinus Leidstar (Johannes Justinus Leystar) ile Meryem Ana Manastırı'nda mezarı olan ve 1757'de ölen karısı Jane Maria Leidstar'ın (Jeanne Marie Fontaine Leystar) yaşadığı ev olmalıdır.²⁰ Avrupalı gezginlerin, gerek söz konusu bu tür konutları gezerken gerekse manastırın yanındaki mezarlığı ziyaret ederken neredeyse bir hac yolculuğu gerçekleştirmiş ve de önemli bir vazifeyi yerine getirmiş oldukları anlaşılır. Lennepe manastıra geldiğinde “Angora'da ziyaret etmek istediğim bir yer vardı ki eski bir Ermeni kilisesi ve manastırının yanında, şehrin dışında, Jüpiter tapınağının bulunduğu yere yapılmış bir mezarlık alanıdır... Bu kutsal yere uzun zamandır arzu ettiğimiz hac yolculuğumuzu gerçekleştirdikten sonra şehre döndük...” sözleriyle bunu özetlemektedir (1870, s. 180, 182).

Yine 1915'te Still şunları dile getirmiştir:

“Keşfetmekte özgür olduğumuz başka bir yer de Wank'ın doğusunda yer alan mezarlıktı. Mezar taşlarının çoğu Roma veya Bizans harabelerinden oyulmuş olduğundan dolayı hala eski süslemelerinin pek çok izini taşıdığından, ilgi çekici değildi. Büyük çoğunluğunda okuyamadığımız Ermenice yazıtlar vardı; ancak bunların arasında oldukça fazla sayıda Avrupa mezarı bulduk. Orada gömülü birkaç Danimarkalı vardı, birkaç Fransız ve yarım düzine İngiliz İskoç vardı. Bunlardan en eskisi, hatırladığım kadarıyla, 1683'te Angora'da ölen İngiliz tüccar William Black idi. Kasabada ara sıra gördüğümüz kızıl saçlı çocukların herhangi birinin atası. Yerlilere nasıl kurabiye yapılacağını öğretmenin o olduğuna dair bir teorimiz vardı, çünkü Angora sokaklarında cam bir kutuda kurabiyecilik yapan çıplak bacaklı bir çocuk vardı. Yani küçük şeylere mahkûmların yaptığı gibi büyük ilgi duyduk...” (1920, s. 85-86).

Lennepe, Pears ya da Still gibi çok sayıda Avrupalının şehre geldiklerinde, geçmişleri 16. yüzyıla kadar uzanan söz konusu tüccarların çocuklarını, torunlarını araması ve çevrelerinde Leonardi gibi kişileri bu bakışla yorumlayıp öne çıkarması bu mirasa -ve dolayısıyla korunmasını arzu ettikleri mezarlığa- karşı hassasiyetlerini göstermektedir.

¹⁸1835'te Hamilton; Leonardi'nin asıl adının Achille Guerra olduğunu, hekimlik yaptığını ve bir Ermeniyle evli olduğunu söylemiştir (1842, s. 426-427).

¹⁹ İzmirli olan ve bir süre Amerikan misyonerliği yapan Henry Lennepe, Hollandalı Leidstar (Leystar) Ailesi ile akrabadır. Bu nedenle söz konusu konutu gezerken ‘atalarımdan birinin sahibi olduğu ev’ demektedir. Henry Lennepe'nin babaannesinin annesi, -daha önce mezarının bilgisini verdiği- Jane Maria Leidstar (Jeanne Marie de la Fontaine)'dir (Lennepe, t.y.).

²⁰ Söz konusu Leidstar Ailesi Ankara'da yaşayan Hollandalı sof tüccarları olarak anılmaktadır. Göçer, Ankara Tablosu ile bu aile arasında (*Pietro Leystar* ve oğlu *Justinus Leystar*) bağlantı olabileceği üzerinde durmuştur (2019, s. 48).

Resim 7: Meryem Ana Manastırı'nın yerine işaret eden kroki çizimler. (1839 tarihli Freiherr von Vincke'nin haritasından sadeleştirilmiş çizim) (Barnett, 1974, s. 137).

Manastırın Yeri

Manastırın yeri konusunda; 1703 yılında Motraye şehre iki mil (1730, s. 228), 1740'da Pococke bir mil (1745, s.342), 1823'te Barker da atla bir saat kadar uzaklıkta olduğu bilgisini vermiştir (1824, s. 82). Bir arşiv belgesinde de yeri, 'Vank Manastırı şehrin kuzeyindeydi ve önünde Manastır Köprüsü denilen bir köprü vardı. Köprü'nün bulunduğu yol Ankara halkının bağ yolu olduğu gibi birçok köye, Şorba'ya (Kızılcahamam) ve Rum cemaatinin kabristanına da bu yoldan gidilirdi' şeklinde tarif edilmiştir (Aydın vd, 2005, s. 256) (Resim 10). 1897'de Mongeri ise gidiş yolunu şu şekilde aktarmıştır:

"Bu sabah hava çok güzel. Hagi (Hacı) atla beni almaya geliyor. Vank'ı ziyaret edeceğiz. Angora'ya atla 45 dk mesafede. Yol çok güzel. Eşeklerle kentin pazarına gelen pitoresk erkek ve kadın gruplarıyla karşılaşıyorum. Biraz ötede bir grup çingene. Kadınlardan bir tanesi klasik ve mükemmel tipiyle beni etkiliyor.... Açık kırdı üç çoban köpeği (oralarda yolculuk yapan herkesin büyük belaları) atlarımıza saldırıyorlar. Tekmelerle kendilerini savunup, heyecanla koşuya kalkıyorlar; köpekler de arkamızda Vank'a hızla varıyoruz..." (Mongeri, 1898, s. 236; Bornovalı, 2016, s. 152).

Tüm bu veriler; Amsterdam Rijksmuseum'da bulunan -1970'lerden bugüne hakkında değerli araştırmalar yapılan- ve geçici olarak Ankara Rahmi M. Koç Müzesi'nde sergilenen 18. yüzyıl ilk yarısına ait Ankara Manzarası tablosundaki yapı topluluğunun, Meryem Ana Manastırı ve Manastır Köprüsü olduğunu göstermektedir.²¹ Konuyla ilgili olarak Eyice tablodaki beyaz yapıların Vank olduğunu önündeki köprü'nün de Akköprü olabileceğini belirtmiştir (1972, s. 120). Tamur, söz konusu yapı topluluğu hakkında bir tanımlama yapmamış ve önündeki köprü'nün Soğukkuyu Köprüsü olduğunu belirtmiştir (2008, s. 38). Oygür bu yapı topluluğunun Meryem Ana Manastırı olamayacağını çünkü Gülekli'ye atfederek verdiği 1759 tarihinde manastırın henüz yapılmamış olduğunu ve araştırılması gerektiğini dile getirmiştir (Oygür, 2019). Erdoğan ve Göçer

²¹ Vanmour Okulu'na atfedilen Ankara Tablosu, *Levantsche Handel* (Levanten Ticaret Bürosu) isimli 18.yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da temsilcilik açarak Osmanlı'da ticaret yapan Hollanda şirketi yoluyla "Vanmour Serisi" adı altında bir grup eserle Rijksmuseum'a aktarılmıştır 18. yüzyıl ilk yarısına (1713 sonrası-1760) ait olduğu tahmin edilmektedir (Tamur, 2008, s. 386; Göçer, 2019, s. 9, 22, 48).

ise Vank olarak tanımlamıştır. Göçer önündeki köprünün ‘Hatip Çayı Üzerindeki Kemerli Köprü’ olduğunu, fakat neden bu köprünün bitişiğine manastırın yapılmış olduğu konusunun açık olmadığını belirtmiştir (Erdoğan, 2008, s. 227; Göçer, 2019, s. 30, 60).

Gezginlerin manastıra gidişleri hakkında yazdıklarıyla birlikte söz konusu tabloya ve soldaki beyaz yapı topluluğuna bakıldığında; -yukarıda Mongeri’nin yolda köpekler olduğunu belirtmesi gibi- bazı notların somut olarak izlenebildiği anlaşılır (Resim 8-12). Diğer yandan Still’in ‘dut ağaçları önünden ve köprüden geçtik’ dediği köprünün Manastır Köprüsü olarak betimlendiği açıktır. Önündeki dere ise, Polonyalı Simeon’un “manastır önünde balıkla dolu dere” şeklinde anlattığı Çubuk Çayı’dır. Resimde kubbeli nartekse sahip bir kilisenin ve diğer yapıların bir silüetinin yapıldığı; girişindeki ağaçlık alanı, deresi ve köprüsüyle hikâyesinin oldukça gerçekçi bir betimlemeyle sunulduğu anlaşılmakla birlikte, 14.-15. yüzyıldan 20. yüzyıl başına kadar önemli inanç merkezi olan ve gelen gezginlerin neredeyse tamamının uğramak istediği bu alanın Ankara tablosuna mutlak / ve önemsenerek konulduğunun diğer bir işareti de -yazınsal olarak yukarıda örnekleri sunulduğu gibi-ziyaretçilerinin manastır yoluna doğru ilerlerken gösterilmiş olmasıdır.²² Ressam; 1555’teki Dernschwam’dan, adı geçen 1897’deki ziyaretçi Mongeri’ye kadar ve sonrasında da birçok Avrupalının benzer manastır ziyaretini (belki de kendinin de yaşamış olduğu bu deneyimi) 18. yüzyıl başında özetlemiş gibidir.²³

Resim 8: Ankara Tablosu (Gezicht op Ankara / Ankara Manzarası), 18. yüzyıl ilk yarısı, Tuval üzerine yağlıboya, 117cm x 198cm, ©Amsterdam, Rijksmuseum (SK-A-2055). (Rijksmuseum, t.y.)

²²Soyak 2015’te eski 1011 Askeri Fabrikası’nın köşesindeki atık su kanalının olduğu tarafta Manastır Köprüsü’nün ayaklarının olduğundan fakat daha sonra bunların kaybolduğundan bahsetmiştir (Soyak, 2015b).

²³Gezginlerin yazdıklarıyla düşünüldüğünde, Ankara Tablosu’nda mutlak olması/önemsenmesi beklenen bir diğer yapının da Akköprü olduğu anlaşılır. Bu ihtimal gözetilerek bakıldığında: Sözünü ettiğimiz Manastır Köprüsü Çubuk Çayı üzerindedir (tablonun solunda) ve yine, kıvrılarak gelen Çubuk Çayı’nın üzerindeki (İncesu Deresi ve Hatip Çayı’nın birleştiği yerde olan, tablonun sağındaki) diğer köprü ise Akköprü olmalıdır (Resim 7-8). Ressam köprülerde temsili olarak üç gözlü bir biçimi kullanmıştır.

Resim 9: Ankara Tablosu'ndan ayrıntı, Meryem Ana Manastırı ve Manastır Köprüsü görünümü.
©Amsterdam, Rijksmuseum (SK-A-2055). (Rijksmuseum, t.y.)

Resim 10: Ankara Tablosu'ndan ayrıntı, Meryem Ana Manastırı'na doğru ilerleyen ziyaretçiler.
©Amsterdam, Rijksmuseum (SK-A-2055) (Rijksmuseum, t.y.)

Balyan 1914 tarihli yayınında bu manastırı, ‘şehrin kuzey tarafında, yaklaşık yarım saat uzaklıkta, tarlanın ortasından geçen bir nehrin kenarına çok güzel bir konumda inşa edilmiştir’ (1914/2008, s. 31), Mamboury ‘Etlik yolunda’ (1933, s. 142), Gülekli ‘Etlik’e giden yolun sağında, askeri depoların bulunduğu sırtlardan birinin üzerinde’ (1948, s. 136), Eyice ‘evvelce şehrin 1,5 km uzağında, Tabakhane Suyu kenarında olan Vank manastırı’ olarak tarif etmiştir (1972, s. 83). Çubuk Çayı kıyısına yapılmış olan manastırın bugünkü yeri; Etlik Semti’nde, GATA arazisi içindedir ve tam olarak Gülhane Caddesi’nin kuzey tarafında yer alan Keçiören-Basınevleri / Hulusi Sayın Parkı’nın batı bitişiğinde bulunan alandır. GATA Tıp Fakültesi Spor Salonu önüne denk gelen bu araziye 2018 sonrasında, GATA Sağlık Bilimleri Üniversitesi için yeni fakülte binası yapılmıştır (Resim 13).²⁴ Manastırın mezarlık kısmı ise söz konusu park alanına denk gelmektedir ki park alanında hala antik dönemden kalma bazı mimari parçalar bulunmaktadır.²⁵ Yine bu alana 2 km uzaklıkta Papaz Deresi denilen bir yerin olması -manastırla ilişkili midir bilinmez ama- bölgedeki eski isimlerin hala kullanıldığını göstermektedir.

²⁴ Bu bina yapılmadan önce, 2015 ve 2018’te, Soyak inşaat alanını incelemiş ve “Vank manastırı yerinde inşaat başlamış” başlıklı haberler yapmıştır: (Soyak, 31.10.2015a; 10.10.2018)

²⁵ Gülekli, 1947 yılında burada define araştırılırken birkaç antik dönem eşyası ile mezarların bulunduğu bahsetmiş, manastırın etrafındaki mezarlıktan çıkarılan bazı antik dönem parçalarının Çankırıkapı’daki arkeolojik alana (Roma Hamamı) götürüldüğünden söz etmiştir (1948, s. 136). İçcen de, bunlardan bir kısmının Anadolu Medeniyetleri Müzesi bahçesinde sergilendiğini belirtmiştir (İçcen, 2012). Mezartaşı olarak yeniden kullanılmış olan söz konusu bu taşınmış antik dönem eserleri hakkında Macphersin bir çalışma yapmıştır (1972, s. 217-223).

Resim 11: Ankara, Çubuk Çayı üzerindeki Manastır Köprüsü Fotoğrafı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 22x30cm (1876-1909) (İstanbul, t.y.)

Resim 12: Meryem Ana Manastırı (1876-1909) (Resim 6'dan ayrıntı) (İstanbul, t.y.).

Resim 13: Meryem Ana Manastırı'nın bugünkü yeri. (GATA Tıp Fakültesi Spor Salonu önündeki Sağlık Bilimleri Fakültesi'nin yeni binası) (Google Earth, 2021).

1915 sonrası

Ağustos 1915'te Ankara'da tutsak olan -yukarıda adı geçen- İngiliz John Still'in tanıklık ettiği gibi 27 Ağustos 1915 tarihinden itibaren Meryem Ana Manastırı I. Dünya Savaşı esirlerinin toplandığı bir esir kampı haline getirilmiş, daha sonra ise yıkılmış veya yanmıştır.²⁶ 1914 tarihli yayınında da Balyan manastır binalarının askeri yönetime devredilmiş olduğunu belirtir (Balyan, 1914/2008, s. 32).

Still 1915'te, manastırda kalırken Ermeni mobilyalarını kullanmış, manastırın askeri yönetimde olduğu günlerde yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır:

"..... Bu yaylada kışın çok şiddetli, belki de korkunç olacağının çok iyi farkına vardık. Yakacak odun bir sorun haline geldi ve ocağı beslemek için Wank'ın daha kolay sökülebilen kısımlarından parçaları çekmeye başladık. Sessizce yapılması gerekiyordu ve uzun kalasların nöbetçilerin önünden atılması gerekiyordu; ama ateşi yakmayı başardık... Akşamları, tepelerde eğitim gören askerlerden oluşan bölükler, Wank'ın önünden kışlalara geri dönüyor, yürüyüş şarkılarını söylüyorlardı, çok ilkel bir melodiye sahip basit bir şey. Son Bulgar savaşı sırasında popülerlik kazanmıştır... Ekim ayında, Kurban bayramından (19 Ekim 1915 sonrası) kısa bir süre sonra Wank'taki konaklamamız sona erdi. Bina bir kışla olarak kullanılacaktı ve bizi kasabada daha güvenli bir şekilde barındırmak istiyorlardı. Güzel bir gün Angora'ya taşındık ve geçici olarak bir Rum otelinde kaldık." (1920, s. 76, 84, 86-87, 90).

Askeriye'nin kullanımından sonra manastır kilisesinin ve diğer yapıların en son 1940'lı yıllarda harabe olsa da varlığından söz edilir. Sonrasında ise sadece kalıntılardan ve antik dönem mermer parçalarından bahsedilmiştir (Barnett, 1974, s. 138). Güleklide de 1948 yılında buradan tamamen yıkılmış manastır olarak söz etmiştir (1948, s. 136).

Manastırda İdareci Olarak Görev Yapanların Listesi

Ankara Meryem Ana Manastırı'nda idareci olarak görev yapanlar Balyan tarafından -elyazma eserlerden derlenerek- şu şekilde sıralanmıştır (Balyan, 1914/2008, s. 33-34; Hocasaryan, 2011):

- 1- Nerses Yebisgobos, 1450 tarihlerinde.
- 2- Nigoğayos (Nigoğos) Yebisgobos, 1469-1486 tarihlerinde.
- 3- Garabet Yebisgobos Ulnetsi 'Dzdzger', 1677 ve 1694 tarihlerinde.
- 4- Stepan Yebisgobos Zeytuntsi, 1670 ve 1690 tarihlerinde. (1697 yılında Zeytun'da ölmüştür).
- 5- Hovannes Vartabet, 1700 yıllarında
- 6- Movses Yebisgobos, 1726 yıllarında
- 7- Hagop Vartabet Nalyan, 1733 yıllarında. (Daha sonra Konstantinopolis Ermeni Patriği olmuştur).
- 8- Movses Vartabet Şirinyan, 1734 yıllarında. (1735 yılında ölmüş ve manastırda gömülmüştür).
- 9- Sarkis Vartabet Sarafyan, 1736 yıllarında. (Daha önce Kayseri Surp Garabet Manastırı ruhani lideri olmuştur).
- 10- Tovmas Vartabet Tamzaralyan, 1741 yılında.
- 11- Bedros Vartabet Bahaduryan, 1742 yılında.
- 12- Garabet Vartabet Everegtsi.
- 13- Tateos Yebisgobos 1815 ve 1821 yıllarında.
- 14- Mıgırdiç Yebisgobos

²⁶ Manastır binalarının askerlere tahsis edildiğine ve kullanımına ilişkin Aralık 1914 tarihli belgeler için bkz. (BEO, 4325/324370, BOA). Bu konu hakkında İçsen: "Bu kampın daha çok geçiş merkezi gibi kullanıldığı, gelen esirlerin burada fazla tutulmaksızın başka şehirlerdeki çalışma kamplarına sevk edildikleri anlaşılmaktadır. Genel Kurmay arşiv belgelerine göre, 9 Ocak 1916 tarihi itibarıyla Ankara'da 460 İngiliz askeri esir olarak bulunuyordu. 1916 yılının Nisan ayından sonra *Kût'ül-Amâre* sırasında esir alınan İngilizlerin bir kısmının da Ankara'ya getirildikleri bilinmektedir." bilgisini vermiştir (İçsen, 2012). 1915 dönemi hakkında bkz. Tahiroğlu, 2010; Kelleci, 2019, s. 238-242.

- 15– Bedros Yebisgobos, 1830 yılında.
- 16– Arisdakes Yebisgobos.
- 17– Boğos Vartabet, 1839 yılında.
- 18– Hagop Yebisgobos, 1847 yılında.
- 19– Yeğişe Vartabet Kalfayan, 1890-1893 yıllarında.
- 20– Dacat Vartabet.
- 21– Yezniğ Vartabet Babayan
- 22– Papken Yebisgobos Güleseryan, 1905 yılında.

Sonuç

Ankara Ermenileri'ne ait günümüze ulaşan sınırlı kültürel miras örnekleri; şehrin tarihi, mimarisi, sosyal ve kültürel ortamı, ticaret yaşamı ve inanç biçimleri üzerine önemli veriler sunar. Günümüze ulaşmayan Meryem Ana Manastırı da burada sunulan sınırlı izlere bakıldığında şehir ilişkili söz konusu bu konulara ışık tutan bir örnek olarak 20. yüzyıl başına kadar varlığını sürdürebilmiş bir inanç merkezidir.

Eski bir Roma dönemi kilisesinin Hristiyanlıkla birlikte kiliseye dönüştürüldüğü, 12. yüzyılda ilk nüvelerinin oluştuğu düşünülen bu merkezin asıl 14-15. yüzyıldan sonra Kilikya'dan gelen göçler sonrasında faaliyetinin genişlediği anlaşılmaktadır. Türkçe konuşup, Ermeni harfli Türkçe yazan Ankara Ermenilerinden kırsalda yaşayan bu Gregoryen kesim, yarı çiftlik yarı kale özelliği taşıyan manastırda; kendine kapalı bir alanda -çiftçilik, hayvancılık ve bahçecilikle de uğraşarak-²⁷ daha geleneksel bir yaşama bağlı kalmıştır. Şehir merkezinde, ticarete güçlenen Katoliklerin sayısının artmasına karşılık, nüfusları çok artmayan ve Perrot'nun 'Katolik mezhebinin kabul etmemiş, az ve oldukça fakir' dediği Gregoryenlerin -Ainsworth'un 1840 yılında belirttiği gibi- şehir merkezinde faaliyette olan kiliseleri kalmamış ya da Perrot'un 1861'de söylediği gibi -1847 civarında yenilenen Gregoryen Ermeni kilisesi St. Kleman (Clement) gibi- genellikle kapalı kalmış veya Katolik kilisesine çevrilmiştir.

Dernschwam'ın köhne bir yer olarak tarif ettiği 1555'lerden 1915'lere uzanan süreçte, Meryem Ana Manastırı'na ek binalar yapılmış, kilise yenilenmiş, Orta Çağ'dan kalma Ermenice elyazmalar içerdiği belirtilen zengin bir kütüphane oluşturulmuştur. Ayrıca 1890'lı yıllarda bir misafirhane ve okul / yetimhane eklenmiştir. Dolayısıyla Hamilton'un 'yetkilerinin Küçük Asya'nın bir kısmına ve Tokat'a kadar uzandığını' söylediği (1842, s. 424) bu manastır kesintisiz faaliyetini sürdüren, her daim yaşayan, şehirdeki dönüşümün izlenebileceği, Ankara tarihi için önemli bir yapı kompleksi olmuştur. 18. yüzyıl başında; Motraye, Tournefort gibi seyyahların ziyaret etmeden geçmediği bu manastır, yaklaşık tarihlerde Ankara Tablosu'nda da önündeki Çubuk Çayı ve Manastır Köprüsü ile birlikte betimlenmiştir.

Genelde zemin üzerine iki katlı olan binalarının yüksek duvarlarla çevrelendiği, tonozlu girişlerin/geçitlerin olduğu anlaşılan manastırın; dairesel planlı ve sekizgen formda, kubbeli nartekse sahip, kesme taş ve tuğlayla yapılmış eski kilisesi 1760-1761 civarında büyük bir onarım geçirmiş ve bu sırada Kütahya'da özel olarak üretilen mavi-beyaz çinilerle, kandillerle, vitray ve tablolarla donatılmıştır. Perrot'un 1861'de pek iz kalmamıştı dediği kubbedeki resimler ise kilisenin daha önce bir resim programına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca 1555'te Dernschwam'ın manastır alanında taşınması zor, yekpare büyük blokların /antik eserlerin olduğundan söz etmesi, 18.-19. yüzyıl gezginlerinin de çok sayıda mimari parça, arşitrav, büst, sütun başlığı ve kabartmalar hakkında bilgi vermeleri, manastırın eski Roma tapınağı üzerine inşa edilmiş olduğu konusunu haklı gösterir ki bunlardan bir kısmı -gezinlerin de tanıklık ettiği gibi-

²⁷Gezinlerin, manastırın çevresinde dut ağaçlarının olduğundan söz etmesi, ipek böcekçiliği ile de uğraşmış olabileceğini akla getirmektedir. Çevresinde dut ağaçları olan ve ipek böcekçiliği ile uğraşan benzer bir manastır yerleşimi İzmit, Akmeşe (Armaş) civarındadır (Güven, 2017, s. 1397).

manastır avlusunda da sergilenmiş veya devşirme olarak kullanılmıştır. “Batı ve Orta Anadolu’nun en eski Ermeni Manastırı” olarak anılan ve Gregoryenlerin piskoposluk merkezi olan Meryem Ana Manastırı’ndan kalan en son izler de söz konusu bu tapınaktan kalan -bugün Hulusi Sayın Parkı içindeki- mimari parçalardır. Ankara Meryem Ana Manastırı için söz konusu soyut ya da somut tüm bu izlerin -yazıtlar, belgeler, antik parçalar, çiniler, fotoğraflar, elyazma eserler gibi- ortaya çıkarılacak yeni verilerle güçlendirilmesi buradaki silüetin daha da okunabilir olmasını sağlayacaktır.

Diğer yandan, 16. yüzyıldan itibaren Ankara’da tiftik ve sof ticaretine bağlı ekonomik yaşamın canlanması; sonrasında şehirde İngiliz, İskoç, İtalyan, Hollandalı, Fransız gibi çok sayıda tüccarın uzun yıllar yaşaması, yaptıkları evlilikler, kentten aldıkları ya da yaşama kattıklarının bir izi de Meryem Ana Manastırı’nda kalmıştır. Bu nedenle manastır mezarlığını ziyaret edip hac gibi önemli bir vazifeyi yerine getirmiş olmanın mutluluğunu yaşayan Avrupalı gezginlerin sayısı çoktur. Lennep, Pears ya da Still gibi çok sayıda Avrupalının; -belki de geçmişi 16. yüzyıla kadar uzanan- söz konusu tüccarların, levantenlerin çocuklarını, torunlarını araması, çevrelerinde gördüğü Leonardi gibi kişileri bu bakışla yorumlayıp öne çıkarması, bu mirasa -dolayısıyla da korunmasını arzu ettikleri bu mezarlığa- karşı hassasiyetlerini göstermektedir.

Kaynakça

- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia II*. John W. Parker, West Strand.
- Andreasyan, H.D. (2007). *Polonyalı bir seyyahın gözünden 16. asır Türkiye’si*. Kesit Yayınları.
- Ankara’da büyük bir yangın. (1929, 20 Temmuz). *Akşam*.
- Atatürk Müze Köşkü. (t. y.). https://tr.wikipedia.org/wiki/Atatürk_Müze_Köşkü
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Türkoğlu, Ö., Özsoy, E. D. (2005). *Küçük Asya’nın bin yüzü*. Dost Kitabevi.
- Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. (27/M/1326 [Hicri]). (Dosya No: 3260, Gömlek No: 244428), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. (04/S/1333 [Hicri]). (Dosya No: 4327, Gömlek No: 324497), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. (15/R/1319 [Hicri]). (Dosya No: 1697, Gömlek No: 127266), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul
- Baedeker, K. (1905). *Konstantinopel und kleinasiensien*. Karl Baedeker.
- Balancar, K. F. (2013). *Sessizliğin Sesi III: Ankaralı Ermeniler konuşuyor*. Hrant Dink Vakfı Yayınları.
- Balyan, D. (2008). *Hay vanorayk’ (Տրդատ Պալեան, Հայ Վանորայք, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին Հրատարակչություն)*. (Orijinali 1914’te yayımlanmıştır).
- Barker, B. (1824). *Reports of the British foreign bible society; With Extracts Of Correspondance VII, 1822-1823-1824*. J.S. Hughes.
- Barkley, H.C. (2007). *Anadolu ve Ermenistan’a yolculuk* (N. Demir, Çev.). Kesit Yayınları.
- Barnett, R. D. (1974). The European merchants in Angora. *Anatolian Studies*, (24), 135-141.
- Bartolomeo Maria Dal Monte (t.y.) https://it.wikipedia.org/wiki/Bartolomeo_Maria_Dal_Monte

- Bartolomeo Maria Dal Monte*. (1995). <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/monte-bartolomeo-maria-dal-bl>
- Bornovalı, S. (2016). Bir İtalyan mimarın ilk Ankara ziyareti: Giulio Mongeri-1897. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 131-157.
- Bryce J.B., Sarafian, A., Toynbee, A. (2000). *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*. Gomidas Institute.
- Carswell, J. (1972). *Kütahya tiles and pottery from the Armenian Cathedral of St. James, Jerusalem II*. Clarendon Press.
- Conder, J. (1830). *The modern traveller III*. James Duncan.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure I*. Ernest Leroux.
- Cumhuriyetin başkenti* (t.y.). <http://cumhuriyetinbaskenti.ankara.edu.tr/cilt-i/> (Erişim Tarihi: 18.11.2020)
- Dahiliye nezâreti tesrî-i muamelât [DH.TMIK.M.]. (28/Z/1315 [Hicri]). (Dosya No: 48, Gömlek No: 46), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Darkot, B. (1978). Ankara. *İslam Ansiklopedisi*, (1), 437-453.
- Dernschwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğü*, (Y. Önen, Çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Eprigyan, H.S. (1902). Ankiria-Անկիրիա. *Patkerazard bnashkharhik bararan (Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բարան)* I, 207-213.
- Erdoğan, A. (2008). *Osmanlıda Ankara*. Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Esin, T. (2012). Yunanca kaynaklara göre 1916 Ankara yangını. *Toplumsal Tarih*, 227, 22-34.
- Eyice, S. (1972). Ankara'nın eski bir resmi. *Atatürk Konferansları IV* (s. 61-113) içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları (Ayrı Basım).
- Göçer, F. B. (2019). *Ardına bakmak: Rijksmuseum'daki Ankara tablosu* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Gökçe, F.ve Özgönül, N. (1998). Ankara'da kaybolan kültür varlıklarımız; bağ evleri. Y. Yavuz (Der.), *Tarih içinde Ankara II* (s. 269-287) içinde. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Gülekli, N. C. (1948). *Ankara Tarih-Arkeoloji*. Doğu Matbaası.
- Güven, M.S. (2017). Ermeni kaynaklarına göre Armaş ve Ermeniler. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu III* (s.1393-1400) içinde. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Hamilton, W.J. (1842). *Researches in Asia minor, Pontus and Armenia I*. John Murray.
- Hancı, K. (1995). Ankaralı Ermeni katolikler. *Birikim Dergisi*, (73), 35-36.
- Hocasaryan, A. S. (2010). Ankara Aziz Meryemana. <https://team-aow.discuforum.info/t6371-Ankara-Kagatia-Surp-Asdvadzadzin-K-rmManast-r-Garmir-Vank.htm>
- Hocasaryan, A. S. (2011). Ankara Surp Asdvadzadzin, Kırmızı Manastır, Garmir Vank. <http://akunq.net/tr/?p=8708>.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. (t.y.).

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90431---0034.jpg>

İşcen, Y. (2012). Vank Manastırı tarihinde. <http://yavuziscen.blogspot.com>

Kasparyan, A. O. (1968). *Patmagirk' ankiwrioy ew Stanosi hayots* ' (*Պատմագրիք անկիրիոյ եւ Ստանոսի հայոց*). Tōnikean.

Kasparyan, A. (1971). *The History of the Armenians of the of Angora and Stanos*, Doniguian Press.

Kelleci, A. (2019). Ankara - İstanbul arasında bir katolik aile: Aydınyanlar. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 225-253. <https://dx.doi.org/10.5505/jas.2019.63935>

Kelleci, A. (2020). Ankara'da Katolik Ermenilere ait son şapel ve cemaatin Fransız Kilisesi'ne intikali. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 8 (2), Ankara: VEKAM Yayınları, 337-359.

Kévorkian, R., Paboudjian, P. B. (1992). *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman À la veille du génocide*, Editions d'Art et d'Histoire. <https://dx.doi.org/10.5505/jas.2020.24085>

Kévorkian, R., Paboudjian, P. B. (2012). *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler.* (M. Saris, Çev.). Aras Yayıncılık.

Kinneir, M. D. (1818). *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*. John Murray.

Lennepe, (t.y.). Richard van Lennepe. https://www.findagrave.com/memorial/33651769/richard-van_lennepe

Lennepe, H. J. (1870). *Travels in little-known parts of Asia minor with illustrations of biblical literature and researches in archeology II*. John Murray.

Lucas, P. (1712). *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du roi dans la Grece, L'Asie Mineure, La Macedoine Et L'Afrique I*. Nicolas Simart.

Macpherson, I. W. (1972). Six inscriptions from Galatia. *Anatolian Studies, Honour of Professor Seton Lloyd*, (22), 217-223.

Mamboury, E. (1933). *Ankara: Guide touristique*. Ankara: Ministère Turc De L'intérieur.

Manougyan, G. A. (1911). *Sketch of the Protestant Church, Angora, Galatia*. Arakelyan Press.

Mongeri, G. (18 Settembre 1898). Da Constantinopoli ad Ankara. *Illustrazione Italiana*, (40), 234-236.

Mordtmann, A. D. (1925). *Anatolien skizzen und reisebriefe aus kleinasien (1850-1859)*. F. Babinger (Der.). Orientbuchhandlung H. Lafaire.

Motraye, A. (1723). *Travels through Europe, Asia and into part of Africa I*. Boston Public Library

Oygür, A. V. (11 Nisan 2019). Ankara manzarası tablosunda betimlenen kentin görünümü ve oadaki "Osmanlı Suru". <https://alivedatoygur.wordpress.com>

Pears, E. (1911). *Turkey and its people*. Methuen.

Perrot, G. (1864). *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris: Michel Lévy Frères.

Perrot, G., Guillaume, E., Delbet, J. (1872). *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, D'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du pont I*. Librairie de Firmin Didot.

Pockocke, R. (1745). *A description of the East and some other countries II*. London: Bowyer.

- Poujoulat, B. (1852). *Récits et souvenirs d'un voyage en Orient*. A. Mame et Cie. *Rijksmuseum, View of Ankara*. (t. y.). <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/SK-A-2055>
- Schreiner, O. (1898). *Angora goat*.: Longmans, Green and Co.
- Soyak, A. (31.10.2015a) Vank Manastırı'nın sahipsiz antik taşları. https://www.youtube.com/watch?v=TJta_gX-W78
- Soyak, A. (15.11.2015b). Çubuk çayı Ziraat Fakültesi küpür'ü. https://www.youtube.com/watch?v=m2_4jvw8PK0
- Soyak, A. (10.10.2018) Vank Manastırı yerine inşaat başlamış. <https://www.youtube.com/watch?v=Z1A-4prexCc>
- Still, J. (1920). *A Prisoner in Turkey*, New York, London: John Lane.
- Tahiroğlu, R. K. (2010). *Ankara Ermenileri (1910-1920)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sütçü İmam Üniversitesi.
- Tamur, E. (2008). Amsterdam'da bir Ankara resmi. *Kebikeç*, (25), 385-409.
- Temple of Minerva Medica.* (t.y.). [https://en.wikipedia.org/wiki/Temple_of_Minerva_Medica_\(nymphaeum\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Temple_of_Minerva_Medica_(nymphaeum)) (20.01.2021).
- Terziyan, G. (1969). *Patmagirk' Stanozı hayots' (Պատմագիրքի Տանոզի հայոց)*. Tönikean.
- The Missionary Register, Church missionary society*. (1824). L. B. Seeley & Son.
- Tournefort, J. P. (1718). *A Voyage into the Levant II*, D. Browne, A. Bell, J. Darby.
- Tschihatscheff, P., Kiepert, H. (1867). *P. Tschihatscheff's Reisen in Kleinasien und Armenien: 1847-1863*. Perthes, Justus.
- Viquesnel, A. (1868). *Voyage dans la Turquie d'Europe: Description physique et géologique de la thrace I*. Bertrand.